
TOMKÓ ZOLTÁN

Dudith András és Melius Péter levélváltása és vitájuk háttere

*Az Európa-szerte ismert, Krakkóban élő humanista diplomata, korábban pécsi püspök Dudith András és Melius Péter debreceni református püspök heves vitába keveredett 1571-ben. A konfliktusukat dokumentáló három darab levél bemutatása után annak felvázolására teszek kísérletet, hogy mi váltotta ki azokat az első pillantásra mindenképpen meglepő indulatokat, amelyekről levélváltásuk tanúskodik. A kettejük közti ellentét eltérő okokra vezethető vissza. A szentháromság-tagadókkal évek óta komoly küzdelmet vívó Meliust mérhetetlenül frusztrálta, hogy a Dudith antitrinitáriusok iránti szimpátiájáról szóló hírek igaznak bizonyultak. A házassága miatt a katolikus egyház által már kiközösített Dudith ellenben azt nehezményezte, hogy kálvinista barátai és ismerősei világossá tették, hogy vallási tekintetben különutas elképzeléseit a továbbiakban nem hajlandóak túrni, a vallási tolerancia melletti, illetve a protestáns felekezetek közötti viszály elleni állásfoglalásai pedig süket fülekre találtak. A rövid levelezés történelmi hátterének vizsgálata után a három, magyarul korábban nem olvasható levél jegyzetekkel kiegészített fordítását közlöm.**

Kulcsszavak: Dudith András, Melius Péter, humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus, kálvinizmus

A 16. század egyik legabszurdabb levélváltását produkálta 1571-ben a híres humanista diplomata, Dudith András (1533–1589),¹ és a Debrecen

* A tanulmány az ELKH-OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport támogatásával készült. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Szilágyi Ilonának és Petneházi Gábornak a Dudith–Meliust-levelezés fordításához fűzött hasznos megjegyzéseikért.

¹ Dudith életével számtalan hosszabb-rövidebb írás foglalkozott a halála óta eltelt több mint négyszáz évben, az elmúlt évek legfrissebb kutatási eredményei többnyire ALMÁSI Gábor nevéhez kötődnek: ALMÁSI (2005a), ALMÁSI (2005b), ALMÁSI (2005c), ALMÁSI (2008), ALMÁSI (2009). A korai írásokat és a modern szakirodalmat összegzi ALMÁSI (2005a: 890–891, 6–7. jz). A korábbi szakirodalomból különösen Pierre COSTIL Dudith-monográfiáját érdemes kiemelni: COSTIL (1935).

identitását évszázadokra meghatározó református püspök, Melius Péter (kb. 1536–1572).² A levelezés összesen négy levélből állhatott eredetileg, mi viszont ma már csak háromnak ismerjük a szövegét.³ Az első levél szerzője Melius, aki valószínűleg 1570 folyamán több latinul írt művét egy Dudithnak írt ajánlás és egy levél kíséretében Debrecenből Krakóba küldte. Levelében arra kérte Dudithot, hogy segítsen neki a műveket Lengyelországban megjelentetni. Ezt megelőzően valószínűleg nem álltak kapcsolatban, bár hallomásból, illetve műveiken és közös barátaikon keresztül bizonyosan ismerték egymást.⁴ A kapcsolatfelvételre, ahogy arról Dudith is említést tesz Meliusnak írt válaszlevelében, közös barátjuk, Krzysztof Trecy (kb. 1530–1591)⁵ biztatta Meliust.

A megkeresés nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, Dudith 1571. január 30-án Krakóban kelt levele nemcsak elutasító, hanem kifejezetten támadó hangvételű is. Melius és társai teológiai nézeteit erős kritikával illeti, és nézeteik durva, az erőszaktól sem visszariadó terjesz-

² Életére vonatkozóan ld. ZOVÁNYI (1887b), NOVÁK (1899), KATHONA (1967). A Melius-kutatás egyik legnagyobb nehézsége, hogy gyermek- és ifjúkora nem ismert, az első konkrét adat életéről az, hogy 1556 őszén beiratkozott Wittenbergben az egyetemre. Ezt a problémát BOTTA István próbálta orvosolni, aki szerint Melius és a Somogyi Péter néven ismert vágsellyei tanító, akinek az életéről számos adat és forrás áll rendelkezésre, egy és ugyanaz a személy: BOTTA (1978). Kettejük azonosításával kapcsolatban óvatosabb hangnemet üt meg a könyvről recenziót író BALÁZS Mihály: BALÁZS (1979). Melius születési évével kapcsolatban fontos megemlíteni, hogy BOTTA könyve előtt a hosszú vita után megszületett konszenzus az volt, hogy Melius 1536 körül születhetett: KATHONA (1967: 109–111). Ha azonban BOTTA feltevése a helyes, vagyis Melius és Somogyi ugyanaz a személy, akkor születési éve 1532 körülre tehető: BOTTA (1978: 52).

³ Modern kritikai kiadásuk a Dudith-levelezés második kötetében jelent meg 1995-ben: DUDITH (1995: 244–246; 280–281; 319–320).

⁴ Dudith 1570. július 7-én kelt levelében arról számol be ifjabb Joachim Camerariusnak, hogy Magyarországra küldött egy könyvet és néhány levelet, a küldönc pedig Thuri Farkas Pál, Melius Péter régi barátja: *Libellum Geneva missum cum litteris certo homini in Hungariam deferendum tradidi; nomen tabellarii est Paulus Thury, qui Petri Melii vetus est amicus et symmystes*. DUDITH (1995: 153). Azt is tudjuk, hogy Dudithnak volt könyve Meliustól: JANKOVICS–MONOK (1993: 74).

⁵ Trecy a lengyelországi kálvinista közösség egy jelentős tagja volt, aki komoly külföldi kapcsolatokkal rendelkezett. 1557 és 1559 között Johannes Sturm híres strasbourg-i iskolájában tanult, majd később Krakóban ő maga is iskolát alapított. Életére vonatkozóan ld. WOTSCHKE (1907).

tésével vádolja őket, valamint a velük egyet nem értők démonizálásával. Minderre hivatkozva a művek kinyomtatásával kapcsolatos minden segítséget megtagad Meliustól, aki több mint fél évvel később, 1571. augusztus 16-án válaszolt egy Debrecenben kelt viszonylag rövid levélben. Ebben Dudithot bibliai szöveghelyekből vett kifejezésekkel sértegeti, majd pár sor után kijelenti, hogy Dudith maga az Antikrisztus. A magát ezt követően Antimeliusnak aposztrofáló Dudith válasza nem sokkal később, 1571. szeptember 22-én kelt Krakkóban. A Meliust korábban szelídségre intő humanista levelezőtársát magából teljesen kikelve szegyetelen bohócnak titulálja, és válogatott sértésekkel illeti, amelyekre, úgy látszik, Melius már nem kívánt reagálni.

A három levél autográf, eredeti példánya ma már nem létezik, vagy egyelőre lappang, kéziratos másolat ugyanakkor több is van. Dudith 1571. január 30-i levelének két másolata található Svájcban a Zürichi Központi Könyvtárban, ezek közül az egyik 17., a másik 18. századi másolat.⁶ Budapesten az Országos Széchényi Könyvtár két kéziratot őriz, amelyek a Dudith–Melius-levelezés mindhárom darabját tartalmazzák.⁷ Ezek egyike a 17., a másik a 18. században készülhetett, de valószínűleg ugyanannak a régebbi, ma már nem ismert 16. századi kéziratnak a másolatai.⁸ Dudith 1571. január 30-i levele és Melius erre írt augusztus 16-i válasza megtalálható végül egy, a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában őrzött kéziratban is.⁹ Úgy tűnik, hogy Dudith második, szeptember 22-i levelét ez a kézirat azért nem tartalmazza, mert a másoló – akit a szöveg végére illesztett magyar nyelvű bejegyzése alapján egy tanára kérhetett meg a levelek lemásolására – nem volt hajlandó a harmadik levelet leírni, amelyben „igen tsunya motskolodást” talált.¹⁰

A levelek viszonylag korán, már a 17. század közepén megjelentek nyomtatásban is a lengyelországi unitáriusok által gondozott *Bibliotheca*

⁶ Zentralbibliothek Zürich, Ms. F 46, 70–71 és Ms. S 124, f. 163^{r-v}.

⁷ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSzK), Quart. Lat. 756/2, f. 1^{r-4v} és Quart. Lat. 759, f. 46^{v-49r}.

⁸ DUDITH (1995: 16).

⁹ Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (a továbbiakban TtREK), R 707/4, f. 1^{r-v}.

¹⁰ TtREK, R 707/4, f. 1^v.

Fratrum Polonorum sorozat egyik kötetében.¹¹ A három levél közül kettőt, Melius augusztusi és Dudith szeptemberi levelét másodjára 1862-ben jelentette meg a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapokban* Géresi Kálmán, aki úgy tudta, hogy a leveleket még nem publikálták.¹² A levelek modern kritikai kiadását 1995-ben adták ki a Dudith-levelezés második kötetében.¹³

A magyar fordítást ez utóbbi kiadás szövege alapján készítettem. A jegyzeteket illetően nagyrészt a kiadás jegyzeteire támaszkodtam, de azokat alapvetően nem egy az egyben vettem át, részben ki is egészítettem. A filológiai jellegű megjegyzéseket többnyire elhagytam, inkább azt tartottam fontosnak, hogy a nehezen követhető részek az olvasók számára érthetőek legyenek. Ebből kifolyólag a Melius levelében megjelenő bibliai idézetek szöveg helyeit magyar fordításban,¹⁴ teljes formában, a kritikai kiadás hivatkozásainál az érthetőség kedvéért időnként bővebben is idézem, mert mindez megkönnyíti a levél olvasását és értelmezését.

A levelezés történelmi háttere

A két fél indulatosságát különböző okok motiválták, amelyek messze túlmutatnak a három darab levél szorosán vett tartalmán. A levélváltás idejekor Dudith már lengyelországi száműzetésben élt, minthogy az egykori pécsi püspök, II. Miksa német-római császár – és I. Miksa néven magyar király – bizalmasa 1567-ben titokban megházasodott.¹⁵ A botrány következtében, és mert patrónusát Dudith szándékaiba előzetesen nem avatta be, viszonya Miksával erőteljesen megromlott, de végleges szakításra nem került sor kettejük között. Az eset ugyanakkor Dudith udvari karrierjének egyszer s mindenkorra véget vetett, és bár remélte, hogy végül hazatérhet majd Magyarországra, sem Miksa, sem pedig utódja, II. Rudolf nem engedélyezte ezt számára.¹⁶

¹¹ BFP (1656: 521–522).

¹² GÉRESI (1862).

¹³ DUDITH (1995: 244–246; 280–281; 319–320).

¹⁴ A bibliai szöveghelyek lábjegyzetekben hivatkozott magyar nyelvű fordításai a Magyar Bibliatársulat revideált, új fordítású Bibliájából származnak: RÚF (2014).

¹⁵ Dudith házasságára, illetve annak előzményeire és következményeire ld. ALMÁSI (2009: 252–261), ALMÁSI (2005a: 909–922), ALMÁSI (2005b: 1131–1148).

¹⁶ ALMÁSI (2005b: 1134; 1141).

A pécsi püspök házassága nem meglepő módon kiváltotta a katolikus egyház és értelmiség haragját, aminek Dudith kiközösítése lett a következménye, miközben a katolicizmussal meghasonlók, vagyis a reformáció különböző irányzataihoz tartozók, illetve a magukat nem feltétlen elkötelezni akaró heterodox vallási nézeteket vallók körében hatalmas presztízsrre tett szert, és mindegyik csoport szívesen látta volna a maga táborában.¹⁷ Ezek az egymással is vetélkedő csoportok korántsem voltak homogénnek tekinthetők, és tovább nehezítette a vallási tekintetben a 16. század második felében egyébként is feszült helyzetet, hogy nemcsak a reformáció terjedése, de maga a reformáció sem ért véget Luther Márton 1546-os, illetve Kálvin János 1564-es halálával.¹⁸ Az 1560-as évek második felétől kiváltképp Kelet-Közép-Európában, sőt itt is leginkább Lengyelországban, illetve Kelet-Magyarországon és Erdélyben egyre nagyobb kihívást jelentett a szentháromság-tagadó unitárius hitelvek gyors terjedése.¹⁹

A reformáció svájci irányzatát képviselő Melius Péter számára, akinek teológiai törekvéseit mélyen áthatotta a szentháromságtan védelme,²⁰ komoly nehézséget jelentett, hogy az 1560-as évek végén már a Tiszántúlon is terjeszkedni igyekvő unitáriusok²¹ olyan jelentős szemé-

¹⁷ ALMÁSI (2005a: 919). Kiváltképp Dudith kálvinista ismerősei fejtettek ki rá nagy nyomást a református ügy erőteljes felkarolása érdekében: ALMÁSI (2008: 11; 17).

¹⁸ Az újabb kutatásokban egyre nagyobb hangsúlyt kap, hogy a reformáció korántsem csak egy, a 16. századra, vagy annak kizárólag az első felére vonatkozó szellemi és vallási mozgalom. A kérdés magyar vonatkozására ld. TÓTH (2019).

¹⁹ A magyarországi reformáció helyzetére 1565 és 1600 között ld. ZOVÁNYI (1977). A magyarországi és az erdélyi antitrinitárius mozgalom 16. századi történetével a legtöbbet PIRNÁT Antal és BALÁZS Mihály foglalkoztak: PIRNÁT (1961), BALÁZS (1988), BALÁZS (1998), BALÁZS (2006), BALÁZS (2016). A lengyel és erdélyi unitárius mozgalom kapcsolatára további szakirodalommal ld. SZCZUCKI (1982), BALÁZS (2015).

²⁰ Melius a szentháromságtan védelmében tett törekvéseire ld. RÉVÉSZ (1936a: 14–33). A szentháromság-tagadók elleni küzdelem a mai napig meghatározza a Meliusról alkotott történelmi képet. A 2022-ben, Melius halálának 450. évfordulóján megjelent Melius-kötet nem csak tág teret szentel a témának, de Fekete Károly, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke is „A Szentháromság-hitért harcoló Melius Juhász Péter” címmel írt a kötet elé bevezetőt: FEKETE (2022).

²¹ Az unitáriusok tiszántúli terjeszkedésére, illetve az antitrinitáriusok és a szentháromságtan védelmezői közti küzdelemre ld. ZOVÁNYI (1977: 11–56), BALÁZS (1998: 33–

lyeket is soraik között tudhattak, mint a híres kolozsvári nyomdász Heltai Gáspárt, illetve a kezdetben lutheránus, majd kálvinista, végül életét unitáriusként befejező Dávid Ferencet, sőt magát az uralkodót, az 1569-től már nyíltan az antitrinitarizmust támogató II. János választott magyar királyt is.²² A nyomdával, nagy tekintélyű prédikátorral, és végül uralkodói támogatással is rendelkező unitárius mozgalom veszélyes ellenfélnek bizonyult, így Melius energiáit jelentős mértékben lekötötte az ellenük való küzdelem, akik a maguk részéről szintén Meliusban látták egyik legkomolyabb ellenfelüket.²³

Ennek a két részről zajló küzdelemnek egyik fontos állomása volt az 1569 őszén Váradon II. János jelenlétében megrendezett hitvita.²⁴ Ezt a reformátusok számára nem túl kedvező kimenetelű eseményt követően Melius 1570 júliusában tervezett ellenfelein revansot venni, ám a Csengerben megrendezésre kerülő zsinatra az antitrinitárius meghívottak nem mentek el. Szóbeli vita helyett a két fél végül írásban ütköztette véleményét, Melius Péter Debrecenben megjelentette a *Csengeri Hitvallás*-ként emlegetett iratot,²⁵ Dávid Ferenc pedig Kolozsváron Heltai Gáspár nyomdájában kinyomtatta a csengeri vitára szánt kérdésekre adott anti-

45). Fontos még megemlíteni RÉVÉSZ Imre idevonatkozó, Debrecennel foglalkozó munkáját, aki a debreceni reformáció szempontjából kulcsfontosságúnak ítéli az 1561-től 1571-ig tartó időszakot, igaz, következtetéseiben – Debrecent szerinte az a veszély fenyegette, hogy a „magyar Münster” legyen, vagyis egy radikális vallási felkelés központja – talán valamelyest túlzásokba esik: RÉVÉSZ (1936b).

²² II. János valláspolitikájával BALÁZS Mihály foglalkozott részletesen: BALÁZS (2006: 11–36), BALÁZS (2016: 33–59).

²³ Ezt jól mutatja például, hogy mekkora energiákat fektettek a szentháromság-tagadók abba, hogy Melius szentháromságtant védő teológiáját megcáfolják. Dávid Ferenc már 1567-ben *Refutatio scripti Petri Melii* címmel jelentett meg Gyulafehérváron egy vitairatot: DAVIDIS (1567).

²⁴ Mivel mind a két fél a saját igényeinek megfelelően számolt be az eseményről, ellentmondásos a forrásokban felvázolt kép. Az ellentmondások kibogozására BALÁZS Mihály tett kísérletet: BALÁZS (1998: 11–23).

²⁵ MELIUS (1570). A nyomtatványnak ma már csak egyetlen példánya ismert, amely a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában található: TtREK, Rmk 383. Hasonmás kiadása és a SZABADI István által készített magyar nyelvű fordítás a már említett 2022-es Melius-kötetben jelent meg: OLÁH (2022: 303–351).

trinitárius válaszokat.²⁶ Az eleve képlékeny helyzetet tovább bonyolította, hogy II. János 1571. március 14-én meghalt, az erdélyi rendek pedig május 25-én Gyulafehérváron a katolikus Báthory Istvánt választották uralkodónak.

Báthory István erdélyi fejedelemként európai összehasonlításban is alapvetően toleránsnak mondható uralkodó volt,²⁷ ám míg II. János élete végén az unitáriusokat támogatta, addig Báthory az 1571-re már nagyrészt protestáns országban egyértelműen a katolicizmus erősítését tűzte ki maga elé hosszútávú célként. A reformáció lutheri, illetve kálvini ágát képviselő protestáns felekezetek – minderről akkor még persze nem tudva – nagy reményeket fűztek az új uralkodóhoz, főképpen az antitrinitarizmus visszaszorítását illetően. Ennek az elvárásnak Báthory István egyébként megfelelt, mert politikai érdekei is ezt diktálták, és katolikusként a különböző református felekezetek közül alighanem a szentháromság-tagadó unitáriusokat szerette a legkevésbé, amit jól tükrözött valláspolitikája is.²⁸ Melius az antitrinitárius mozgalom visszaszorítását azonban már nem élte meg, 1572 decemberében fiatalon elhunyt.²⁹

A Dudith–Melius-levélváltás Dudith-felől nézve egyik fontos előzménye, hogy az 1570-es év elejére Dudith kálvinista ismerősei már gyanút fogtak, hogy a híres humanista esetleg a szentháromság-tagadók nézeteivel szimpatizál. A református „hálózatot”, úgy látszik, Dudith és Melius közeli barátja, Krzysztof Treacy riasztotta. 1570 januárjában már

²⁶ DAVIDIS (1570).

²⁷ Elég csak arra gondolnunk, hogy míg Báthory István többek között cenzúrendelettel és a jezsuiták Erdélybe telepítésével igyekezett az erőviszonyokat a katolikusok javára billenteni, addig Franciaországban 1572-ben, alig egy évvel Báthory fejedelemmé választását követően, Szent Bertalan éjszakáján inkább a hugenották lemészárlásával próbálták a vallási kérdést rendezni.

²⁸ A katolikus Báthoryak valláspolitikájára ld. ZOVÁNYI (1977a), illetve PIRNÁT (2018a), PIRNÁT (2018b).

²⁹ A Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltárban őrzik a debreceni városi tanács iratait, köztük a tanácsülési jegyzőkönyveket, amelyek beszámolnak Melius haláláról, amelynek idejét így – születési idejével ellentétben – pontosan ismerjük: Magyar Nemzeti Levéltár – Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltár – Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok – Debrecen Város Tanácsának iratai – Tanácsülési és közgyűlési jegyzőkönyvek (= HU-MNL-HBVL-IV.1011.a.) 3. k. 330. A hivatkozás a ceruzával írt lapszámozásra vonatkozik. Kiadta: CSÜRÖS (1910: 108).

arra kérte közös barátjukat, Johann Wolfot (1521–1572), hogy próbáljon hatni Dudithra, nehogy elhagyja az igaz hitet és „az ellenség táborába menjen át” (*ad adversariorum castra transeat*). Trecy igyekezett figyelemmel kísérni az eseményeket, így megkérte Wolfot, hogy a Dudithnak küldendő levél másolatát titokban neki is juttassa el.³⁰

Bár Wolf a levéllel egyhamar nem készült el, a hírek azért Svájcban gyorsan terjedhettek, mert a Dudith lelkének megmentését célzó missziót nem Johann Wolf, hanem Kálvin utódának, a dolgokról időközben szintén tudomást szerző Théodore de Bèzenek (magyarosan Bézának) 1570. június 18-án Genfben kelt levele nyitotta.³¹ Ebben rövid bevezető után gyakorlatilag egy teológiai traktátus következik, amelyben többek között hitet tesz a Szentháromság mellett, amelyet szerinte oly sok tévelygés ellenére még a katolikus egyház, vagy ahogy ő fogalmaz, a pápaság, „ez a szajha” (*haec meretrix*) is megőrzött. Az antitrinitarizmust élesen bíráló levél végén aggodalmát fejezi ki, hogy Dudithot „azok az átkozottak lassacskán félrevezetik” (*ab illis perditis paulatim in avia abduci*), és reméli, hogy Isten majd megvédi a „déli démonoktól” (*a daemoniis meridianis*), vagyis a Lengyelországban tartózkodó antitrinitárius olaszoktól, akikkel az édesanyja révén olasz gyökerekkel is rendelkező Dudith jó kapcsolatokat ápolt.

Némi késéssel ugyan, de Wolf is megírta a maga kisebb könyv terjedelmű levelét, amely 1570. augusztus 26-án kelt Zürichben.³² Trecy unszolására a Heidelbergben tanító Girolamo Zanchi (1516–1590) is írt egy – a többiekéhez képest legalábbis – rövid levelet, amelyben többek között a szentháromság-tagadók tanítását kritizálja. A levél datálása némileg bizonytalan, de talán 1570 júniusának első felében íródhatott.³³ Trecy biztatására 1570-ben dönthetett úgy Melius Péter is, hogy felveszi Dudithcsal a kapcsolatot, bár mi csak Dudith Melius első levelére adott válaszát ismerjük, amely 1571. január 30-án kelt Krakkóban. Az előzményeket ismerve és a két fél közti levelezés alapján viszonylag egyértel-

³⁰ WOTSCHKE (1908: 321–322).

³¹ DUDITH (1995: 130–149).

³² DUDITH (1995: 187–235).

³³ DUDITH (1995: 241–243).

műen rekonstruálható, hogy mi volt a Dudithnak írt levélben, és mik voltak Melius, illetve Trecy szándékai.

Melius, aki ekkoriban az unitárius érzelmeiről már szint valló II. János miatt különösképpen aggódhatott a szentháromság-tagadó tanok terjedése miatt – és hozzátehetjük, hogy nem csak Magyarországon és Erdélyben, hisz a kálvinista hálózaton keresztül bizonyára értesült arról, hogy Európa más országaiban hogyan állt a protestantizmus helyzete – már 1569-ben szeretne volna latinul írt műveit külföldön megjelentetni. Először Svájc merült fel nyomtatási helyként, ám némi gondot okozott, hogy a Melius által Debrecenből megküldött kézirat olyan csúnyán volt írva, hogy a svájciak nem tudták a szöveget kibetűzni, és a kiadásra végül nem is került sor, bár mindennek a végkimenetele még bizonytalan volt 1570 nyarán.³⁴

Részben talán emiatt, vagy esetleg ezzel párhuzamosan ajánlotta azt Meliusnak Krzysztof Trecy, hogy vegye fel a kapcsolatot Dudithcsal, akiről azt gondolta, hogy talán segít majd találni egy lengyel nyomdászt, aki a műveket kinyomtatja.³⁵ Hogy nehezebb legyen a kérést visszautasítani, Trecy arra is bízta Meliust, hogy a kiadandó műveket ajánlja Dudithnak. Mivel ezek az írások alighanem nagyrészt antitrinitárius vitairatok lehettek, a cél kimondottan az volt, hogy nyomás alá helyezzék Dudithot és rákényszerítsék, hogy nézeteit illetően szint valljon. Dudith egyébként maga is utal erre Meliusnak írt válaszlevelében, ekkorra már, úgy tűnik, kezdte érteni, hogy mi történik körülötte, és hogy ki mozgatja a szálakat.

³⁴ Melius, Bullinger és Béza ezzel kapcsolatos leveleit WOTSCHKE (1908: 307–309) és LAMPE (1728: 268–271) adta ki.

³⁵ Azt mindenesetre nem tudni, hogy a Svájcban és Lengyelországban kinyomtatni tervezett művek ugyanazok voltak-e: KATHONA (1967: 180). Talán amiatt, hogy sem Svájcban, sem Lengyelországban nem sikerült terveit megvalósítania, *Institutio vera de praecipuis fidei articulis* című művét – amely valószínűleg nem azonos a svájciaknak és Dudithnak korábban megküldött írásokkal – 1571-ben inkább Debrecenben jelentette meg. A nyomtatványnak egyetlen ismert példányát NAGY Barna fedezte fel Genfben az 1960-as években. Különlegessége ennek a példánynak az, hogy Melius saját kezűleg dedikálta Bézának, az ő ajándékként került Svájcba: NAGY (1966). A mű hasonló példányát és SZABADI István magyar nyelvű fordítását a 2022-es Melius-kötetben adták ki: OLÁH (2022: 365–392; 397–413).

A lengyelországi száműzetésben élő humanista végül tényleg színt vallott, bár ez nem szerzett sok örömet a reformátusoknak. Bár korábban is megfogalmazta – alapvetően óvatosan – a reformációval kapcsolatos aggályait és a felekezetek közötti viszályal szemben érzett nemtetszését,³⁶ a Meliusnak írt 1571. januári levelében már nem tudta, vagy nem is akarta véka alá rejteni, hogy a harcias prédikátor és társai fellépését erőszakosnak, a teológiájukat pedig abszurdnak tartja. Úgy tűnik, hogy ezt követően Dudith végleg arra a pontra jutott el lelkileg, hogy már nem volt hajlandó tovább rejtegetni az antitrinitárius tanok iránti szimpátiáját. 1571. április 26-án kelt wittenbergi levelében egy kálvinista barátja, a történetíró Jan Łasicki (kb. 1534–1599) aggodalommal telve írja Dudithnak, hogy egy közös ismerősüktől azt hallotta, antitrinitárius lett. Az illető legalábbis Dudithnak egy krakkói beszélgetés folytán tett nyilatkozata alapján már ezt szűrte le,³⁷ Łasicki ezért tett a maga részéről egy alighanem elsőnek és utolsónak szánt kísérletet, hogy Dudithot az antitrinitárius útról letérítse. Mondandóját azzal zárta, hogy Dudith számoljon azzal, hogy barátai ellenségekké lesznek, ha nem fordul el az eretnekségtől.

A levélre némi idő elteltével, 1571. július 9-én született terjedelmes válasz, amelyben Dudith minden korábbinál egyértelműbben fejtette ki vallási nézeteit.³⁸ A Łasickinek írt levél másolatai hamar eljutottak a református közösség tagjaihoz, és úgy tűnik, hogy Melius már ennek ismeretében írta Debrecenben Dudithnak címzett válaszlevelét 1571. augusztus 16-án. A Dudith által korábban nem túl finoman nyugalomra intett református püspök bibliai idézetekkel megtűzdelt levelében kijelenti, hogy Dudith maga az Antikrisztus. Mindeközben kálvinista körökben egyre feszültebb lett a hangulat, részben Dudith Meliusnak írt januári, részben a Łasickinek írt júliusi levél miatt.

Krzysztof Trecy 1571. szeptember 1-jén Krakkóban kelt levelében számolt be Dudithcsal közös barátjuknak, a svájci Josias Simlernek (1530–1576) a Dudithcsal kapcsolatos fejleményekről, azokat árulásnak és botránynak minősítve, azt is hozzátéve, hogy bárcsak soha ne ismerte

³⁶ Például a Johann Wolfnak 1569. május 29-én írt levelében: DUDITH (1995: 104–110).

³⁷ DUDITH (1995: 247–255).

³⁸ DUDITH (1995: 255–279).

volna meg.³⁹ Dudith Meliusnak írt levelét másolatban csatolva küldte, hogy Simler is láthassa, „ki is Dudith valójában” (*Ut autem iam possitis cognoscere, quis sit Dudithius*). Trecy Melius válaszleveléről is beszámolt,⁴⁰ és arra biztatta Simlert, ő is írjon neki, hogy Meliushoz hasonlóan „megzabolázza” Dudithot. Eközben a nagy hírű német tudós, a Lipcsében ténykedő idősebb Joachim Camerarius (1500–1574) is levélben fordult 1571. szeptember 5-én Dudithhoz, abbéli reményének hangot adva, hogy a Dudith antitrinitarizmusáról szóló hírek csak rosszindulatú pletykák.⁴¹

A Dudith által ebben az időben írt levelek jól mutatják, mennyire frusztrálta ez az egész helyzet. 1567-es szakítása a Habsburg udvarral és a katolikus egyházzal egy olyan új élethelyzetet teremtett számára, amely sok szempontból előnytelen volt. Magyarországra hazatérni, bár szeretett volna, nem tudott, és nem csak a megélhetése vált bizonytalanná, de még korábbi barátainak egy része is megszakított vele minden kapcsolatot. Az életét éppen rendbe tenni és korábbi barátaival a kapcsolatot ismét felvenni igyekvő Dudith arra vágyhatott a legkevésbé, hogy antitrinitárius szimpátiái miatt református barátai is megszakítsanak vele minden kapcsolatot, és ezentúl nemcsak a katolikusoknak, hanem az ő támadásaiknak is ki legyen téve. Aligha javított ráadásul Dudith hangulatán, hogy szeptember 3-án hosszú hallgatás után végre levelet kapott Bécsből Verancsics Antal esztergomi érsektől, aki egyrészt elmondta, amit már egyébként is tudhatott, vagyis, hogy miért nem akarta vele a házassága óta tartani a kapcsolatot, másrészt abbéli reményét fejezte ki, hogy Dudith egyszer talán hátha mégis megtér az igaz – vagyis Verancsics értelmezése szerint természetesen a katolikus – ösvényre.⁴²

Helyzetéből adódó frusztrációjának Dudith aztán hangot is adott egy Krzysztof Trecynek írt levelében.⁴³ A pontos keletkezési dátumot

³⁹ WOTSCHKE (1908: 344).

⁴⁰ A kálvinista kapcsolati rendszer tehát olyan jól működött, hogy Krzysztof Trecy a korabeli viszonyok ellenére szeptember 1-jén Krakkóban már tisztában volt vele, hogy Melius mit írt Dudithnak augusztus 16-án Debrecenben, és már küldte is tovább a levél másolatát Svájcba, és alighanem máshova is.

⁴¹ DUDITH (1995: 283–284).

⁴² DUDITH (1995: 281–282).

⁴³ DUDITH (1995: 325–326).

nem ismerjük, mivel a levél csak egy keltezését nem tartalmazó másolatban maradt fenn, de a kontextus alapján 1571 második felében íródhattott. Ebben nemcsak azt veti Treacy szemére, hogy ő áll az ellene indított rágalomhadjárat mögött és ellene fordította több barátját is, hanem azt is, hogy képtelen elfogadni, ha valakinek más a véleménye, és mindenkit gyűlöl, aki nem úgy vélekedik és beszél a vallásról, mint ő maga. Melius Péternek az őt korábban mérsékletre intő Dudith olyan válaszlevelet küldött szeptember 22-én, hogy arra Melius, úgy tűnik, már nem is válaszolt.

Dudith dühét minden bizonnyal az váltotta ki, hogy egyre világosabbá vált számára, a protestáns felekezetek közötti ellentétek áthidalhatatlanok, az általa mélységesen elítélt széthúzás és gyűlölet pedig nem orvosolható.⁴⁴ Ezt a felismerést már Melius általunk nem ismert első levele is erősíthette, talán ezért is született már elsőre is viszonylag heves válasz. Ennél is fájdalmasabb lehetett azonban számára, hogy rá kellett jönnie, kálvinista barátai nem hajlandóak eltérni, hogy vallási kérdésekben az övékétől eltérő hitelveket valljon, holott Dudith a lelkiismereti szabadságnak és a vallási türelemnek rendkívül nagy értéket tulajdonított.⁴⁵ A Meliusnak írt második válaszlevél így talán nem csak magának a címzettnek szólt, Dudith mintha Meliuson vezette volna le mindazt a feszültséget, amely az utóbbi időben felgyülemlett benne.

Dudith kálváriája itt még nem ért véget, ám mindez a Meliusszal folytatott levélváltás szempontjából kevésbé releváns. A levélváltás utóéletéhez tartozik viszont, hogy Melius jó barátja, a váradi prédikátor Károlyi Péter (1543–1576), aki Melius nem sokkal később bekövetkező halála után annak utódja lett református püspökként, saját elmondása szerint a Meliusnak írt levelek miatt alaposan megfontolta, hogy felvegye-e a kapcsolatot az általa nagyra becsült Dudithcsal.⁴⁶ A Meliusnál

⁴⁴ A 16. század második felében egyre erősebbé váló vallási radikalizálódással szemben – amely nem korlátozódott a protestáns felekezetekre – nemcsak Dudithnak voltak Közép-Európában ellenérzései, hanem más, elsősorban II. Miksa udvarához köthető személyeknek is, ld. LOUTHAN (1997).

⁴⁵ Dudith világnézetére, illetve szellemi és vallási útkeresésére ld. SZCZUCKI (2000), ALMÁSI (2008), ALMÁSI (2017).

⁴⁶ DUDITH (1995: 333–335).

nyugodtabb természetű Károlyi azonban, úgy tűnik, felül tudott emelkedni kettejük vallási felfogásának különbségein, és kétségeit félretéve 1572. június 20-án maga is írt Dudithnak Váradról egy levelet. Azt mindenesetre nem titkolta egyébként kifejezetten udvarias hangvétellű írásában, hogy ha Melius fel is bosszantotta Dudithot, szerencsésebb lett volna visszafogottabban válaszolni neki.

Károlyinak írt válaszlevelében Dudith maga is elismeri, hogy talán elvetette valamelyest a sulykot, és hogy a legjobb az lenne, ha a Meliusnak írt második levelét mindenki elfelejtené.⁴⁷ Mentségére azt hozza fel, hogy először nem is akart Melius augusztusi levelére válaszolni, de barátai, akiknek a levelet megmutatta, mind egyöntetűen azt mondták, hogy nem hagyhatja szó nélkül. Utólag persze már ő is belátta, hogy csak rontott a helyzeten. Az utókor mindenesetre nem felejt olyan könnyen, mint ahogy azt Dudith (és talán Melius) szeretne volna. A levelezés többször megjelent nyomtatásban, most pedig végre magyarul is olvasható.

⁴⁷ DUDITH (1995: 339–344).